

SZÖLLŐSI GÁBOR

A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció

Paradox módon a magyar gyermekvédelem egyik legkevésbé tisztázott kérdése az, hogy milyen helyzetek tartoznak a gyermekvédelemre. Igaz, van egy szakkifejezés, amely a magyar gyermekvédelem feladatának azonosítására szolgál, ez pedig a „veszélyeztetettség”. Ezt alkalmazza a jogszabály, és ezt használják mind a szakemberek, mind pedig a laikusok.* Mint látni fogjuk, ennek értelmezése sem feltétlenül egyértelmű.

1. A gyermekvédelmi probléma-kategóriák általában

Vajon ki merne vitatkozni azzal, hogy a gyermekeket meg kell védeni a veszélyektől? Ám ha jobban utánagondolunk, a kijelentés olyannyira triviális, hogy voltaképpen semmit nem mond arról, miféle helyzetek kezelése tartozik a gyermekvédelemre. A „megvédeni a veszélyektől” kijelentés ürességét legjobban egy anekdota világítja meg: Amikor a gyerek hazaérkezik a templomból, édesanyja megkérdezi, hogy miről prédikált a pap. – A bűnről – hangzik a válasz. – És mit mondott a bűnről? – kérdezi az anya. – Helytelenítette – válaszol a gyerek. A történet komikuma abban rejlik, hogy a gyerek formailag mondott valamit a prédikációról, ám tartalmi értelemben semmiféle információval nem szolgált. Ami bűn, arról a társadalomban elfogadott értékek szerint nem lehet másként nyilatkozni (kiváltképp egy templomi prédikációban), mint elítélő módon. Nem kérdéses, hogy a bűnt „helyteleníteni” kell. Az már sokkal izgalmasabb kérdés lenne, hogy mi számít bűnnek, és hogy – túl a helytelenítésen – kinek mit kell tennie a bűnök elkerülésére.

A történetnek az a gyermekvédelmet érintő tanulsága, hogy a „veszélyeztetettség” kifejezés (hasonlóan a „bűn”-höz) nem egyszerűen a világ helyzeteinek tárgyilagos leírására szolgál, hanem arra, hogy deklarálja a beszélőnek eme helyzetekhez való viszonyát. A „veszé-

* Más országokban ugyancsak megtalálni a gyermekvédelemre tartozó helyzeteket jelző kifejezéseket. Számos országban az olyan vétkességi alapú kifejezések terjedtek el, mint a „gyermekkel való rossz bánásmód”, a „gyermekbántalmazás”, a „gyermek elhanyagolása”. Megfigyelhető ezeknek nemzetközi elterjedése, sőt magyarországi recepciója is.

lyezettettség” kifejezés egyértelműen jelzi, hogy a beszélő valamely szituációt károsító hatásúnak tart és szükségesnek tartja a gyermekvédelmi jellegű beavatkozást.

A kérdés ezek után az, hogy a „veszélyezettettség” kifejezés – túl a viszonyulás deklarálásán – a világ miféle helyzeteire utal. Elvileg két álláspontot lehet elfoglalni. Pozitivista felfogás szerint az ember a világ jelenségeit a maguk valós mivoltában érzékeli és a tudatában ezt a valóságot tükrözi vissza. Ha pontos volt a megfigyelés és racionálisan történt a jelenségek osztályozása, akkor bármely kategória azokat a jelenségeket tartalmazza, melyek ugyanazt a lényeges vonást hordozzák magukban. Konstrukcionista felfogás szerint az ember a világ jelenségeit a társadalom által előállított kategóriák segítségével érzékeli. Ezeket a kategóriákat (konstrukciókat) a társadalom állítja elő (konstruálja meg), melyek egyszerre tartalmazzák a dolgokra vonatkozó tényeket és a dolgok (társadalmilag releváns) értékelését. A konstrukciók objektíválódnak, azaz úgy tűnik a szemlélő számára, mintha az értékelés is a dolog immanens tulajdonsága lenne.

A magyar gyermekvédelem művelői meglehetősen bizonytalanok abban, hogy a veszélyezettettséget a helyzet objektív tulajdonságának, vagy a szemlélő értékelésének tekintsék. Egyes megnyilatkozások inkább arra utalnak, hogy a szakemberek a helyzet objektív tulajdonságának tartják a veszélyezettettséget. Találkozni olyan véleménnyel is, hogy a veszélyezettettség „szubjektív dolog”, azaz a megítélőtől függ, hogy van-e veszélyezettettség.

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy hogyan és miért sorolódhatnak a különböző helyzetek a gyermekvédelmi problémák közé. Vajon ez a helyzetek immanens sajátosságaiból fakad, vagy pedig azt a szemlélőnek (az egyénnek és a társadalomnak) a helyzethez való viszonyulása határozza meg?

A tanulmány három állítást fogalmaz meg:

a) A gyermekvédelmi problémát jelölő kategóriák (a „veszélyezettettség” és a többi hasonló kategória) társadalmi konstrukciók, mely a tényeket és a rájuk vonatkozó társadalmi értékelést foglalják egybe.

b) E kategóriák elsősorban a gyermekvédelmet formáló közpolitikai folyamatban, a folyamat sajátosságaitól befolyásoltan konstruálódnak.

c) A kategóriák azt a hármast viszonyt fejezik ki, amely a gyermek, a szülő és az állam között jön létre a gyermek problémájával kapcsolatban.

A gyermekvédelem tárgyát képező problémáról még nagyon sok egyebet le kellene írni. A gyermekvédelem külföldi és hazai fejleményei például időszerűvé teszik annak elemzését, hogy mit jelent a „gyermekbántalmazás”, és miként hat a bántalmazás-konstrukció terjedése a gyermekvédelmi rendszerre. Ugyancsak időszerű lenne azt végiggondolni, hogy a hagyományos kategóriák miként alakulnak át kockázat-kategóriákká, és hogy a kockázat-megközelítés milyen hatást gyakorol a gyermekvédelmi rendszerre. Bármennyire izgalmasak is a jelzett kérdések, kifejtésük meghaladja a jelen írás kereteit.

2. A gyermekvédelmi probléma társadalmi konstruálása

2.1 A szociális konstrukcionizmus általában

A mai nyugat-európai gyermekvédelmi irodalomban a gyermekvédelem jelenségeit, különösen a veszélyeztetettség kategóriáit nemcsak pozitivista, hanem konstrukcionista nézőpont szerint is értelmezik. A gyermekvédelemben a pozitivista és a konstrukcionista nézőpontok közötti különbséget a „mi teszi a veszélyeztetettséget veszélyeztetettséggé?” kérdésre adott válasz fejezi ki a legtömörebb módon. A pozitivista nézőpont híve erre azt válaszolja, hogy „ami veszélyeztetettség, az veszélyeztetettség” – tehát a jelenségek valamely csoportja a megítéléstől függetlenül bír azokkal a közös vonásokkal, melyek miatt veszélyeztetettségnek minősül. Ugyanerre a kérdésre a konstrukcionista nézőpont elkötelezettje azt válaszolná, hogy „az a veszélyeztetettség, amit a társadalom annak minősít”.

A konstruktivizmus a mai társadalomelmélet egyik szerteágazó, számos jelenség magyarázatára alkalmazott szellemi áramlata, melynek elméleti gyökerei a fenomenológiára vezethetők vissza. A fenomenológiai szociológia tételei elsősorban Alfred Schütz, Peter Berger és Thomas Luckmann nevéhez köthetők. A konstruktivizmus nem tekinthető egységes társadalomelméleti megközelítésnek, számos irányzata létezik. Berger és Luckmann elmélete azt hangsúlyozza, hogy a valóság társadalmilag felépített, és a társadalmi konszenzuson múlik, hogy melyik valóság-értelmezés válik elfogadottá. (Balogh I.–Karácsony A. 1995; Csepeli Gy. 1987.)

A konstruktivizmus két jellegzetes témája egyrészt az ismeretek (a „valóság”) társadalmilag konstruált jellege, másrészt a társadalmi folyamatok függése ettől a konstruált valóságtól. Az első megközelítés azt fejezi ki, hogy a valóság tényeit nem egyszerűen „tükrözzük” tudatunkban, hanem a tényeket eleve a társadalmilag létrehozott összefüggésekben (konstrukciókban) észleljük és értelmezzük. Társadalmilag meghatározott, hogy milyen tényeket észlelünk a külső világból, és társadalmilag meghatározott, hogy a tényeket milyen jelentésekkel kapcsoljuk össze. A valóságunk konstruált valóság, ami azonban nem jelenti azt, hogy ez a valóság hamis. Mégpedig azért nem, mert a társadalom szempontjából éppen az fogja fel adekvát módon a tényeket, aki azokat képes a társadalom által kialakított keretekben elhelyezni. (Balogh–Karácsony 1995. 3. o.) A második megközelítés alapvető mondanivalója pedig az, hogy az emberek nem csupán e konstrukciók keretében fogják fel a világot, hanem ennek megfelelően is cselekszenek. A világ észlelésére és értelmezésére szolgáló konstrukciók objektíválódnak, azaz az egyes ember számára úgy jelennek meg, mint a világnak az emberektől függetlenül létező elemei. Amikor az emberek a helyzeteket értelmezik, tennivalóikról döntenek, cselekvéseik következményeit értékelik, akkor ezt a tényekről alkotott – objektív valóságnak tekintett – társadalmi konstrukciókhoz igazodva teszik. A társadalom intézményei és folyamatai csak úgy érthetők meg,

ha megértjük, milyen társadalmi konstrukciókhoz igazították az emberek a cselekvéseiket.

A konstrukcionizmus ellenpárja a pozitivizmus. Pozitivisták szerint az ember (megfelelő megismerési technikákat alkalmazva) a világ objektíve létező tényeit ismeri meg, és tudatában a valóság (többé vagy kevésbé pontos) tükörképe jön létre. A tények „Csipkerózsika-álmukat alusszák” mindaddig, amíg a kutató fel nem ismeri őket. (Bessant, J. 2001.) A társadalom cselekvései logikusan következnek a tényekből: a tárgyak magukban hordozzák tulajdonságaikat, és amint a társadalom felismeri azokat, adekvát módon fog reagálni.

A szociális konstrukcionizmus tételeit a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek illetve társadalmi problémák magyarázatára alkalmazzák. Rossol – a játékszenvedély példáján keresztül – azt mutatja be, hogy a társadalom miként konstruál medikális problémát a deviáns magatartásból. May az alkoholizmus esetében vizsgálja azt, hogy a társadalom miként konstruálta meg az alkoholfüggés jelenségét és miként bízta az orvosokra az elfogadható és a vétkes magatartások medikális kategóriákban történő diagnosztizálását. (Rossol, J. 2001.; May, C. 2001.) Lantz és Booth a „mellrák-járvány” szociális konstruálását, Armstrong a „magzati alkohol szindróma” elnevezésű diagnózis konstruálásának folyamatát, Brown pedig az angol kormányzatnak az AIDS-probléma konstruálásában betöltött szerepét írja le. (Armstrong, E. M. 1998.; Brown, T. 2000.; Lantz, P. M.–Booth, K. M. 1998.)

2.2 A veszélyeztetettség társadalmi konstrukciója

Témánk szempontjából annak van közvetlen jelentősége, hogy miként történik a gyermekvédelem tárgyát képező problémák társadalmi konstruálása. A konstrukcionista szerzők álláspontja szerint a gyermekvédelmi tevékenység tárgyaként megjelölt kategóriák (a veszélyeztetettség, a bántalmazás stb.) sem egyebek, mint társadalmi konstrukciók. Ez nem azt jelenti, hogy a gyermekekkel szembeni erőszak vagy más veszélyek ne léteznének, hanem azt, hogy ezek a veszélyek a társadalomban specifikus módon definiálódnak. (Christie, A.–H. Mitler 1999.)

A gyermekvédelem tárgyát képező probléma társadalmi konstruálásáról Nigel Parton nyújtotta a legnagyobb hatású elemzést, érdekes ezért megismerni gondolatainak lényegét. (Parton, N. 1985.; Parton, N. 1998.; Parton, N.–O’Byrne, P. 2000.) Parton a gyermekvédelem tárgyát jelölő kategória alakulását elsősorban a gyermekvédelemre vonatkozó kommunikáció alakulásával, másrészt – ezzel összefüggően – az állam kontroll-technikáival magyarázza. A magyarázat elméleti alapjaként a diskurzus valamint a diszciplináris társadalom kategóriáit használja, melyeket Michael Foucault-tól kölcsönöz.

A diskurzus Foucault elméletében egyrészt a kommunikáció folyamatára, másrészt az általa fenntartott információtartalmakra utal. A

diskurzus keretében egy szakmai csoport tagjai vagy általában a társadalom tagjai specifikus formában prezentálják a valamely tárggyal kapcsolatos információkat, ide értve a tárggyal kapcsolatos viszonyulásokat is. A nyelv biztosítja azt a mechanizmust, amely útján a tárgy specifikus formában prezentálódik és alkalmassá válik az intervencióra és a szabályozásra.

Parton szerint az, hogy a társadalom mit tart a gyermekvédelem céljának illetve, hogy a családba történő állami beavatkozás milyen formáját és mértékét tartja legitimnek, a kommunikáció során formálódik. Maguk a gyermekvédelmi problémát jelölő kategóriák is (a „gyermekbántalmazás”) a gyermekvédelemre vonatkozó diskurzusban nyerik el tartalmukat. A diskurzus hátterét az olyan strukturális tényezők jelentik, mint a család és az állam viszonyának változásai, illetve a gyermekvédelem rendszerének módosulásai. A strukturális tényezők azonban nem közvetlenül, hanem a diskurzuson keresztül gyakorolnak hatást a társadalomra. A kommunikációban eltérő lehetőségekkel bíró szereplők vesznek részt, így például a kormányzatnak vagy a tudományos intézményeknek nagyobb lehetőségük van a kommunikáció tartalmának meghatározására, mint másoknak.¹

A diskurzus tartalmának alakulását Parton az ugyancsak Foucault-tól származó diszciplináris társadalom kategóriájának segítségével magyarázza. Foucault a „diszciplináris társadalom” fogalmának kialakításával elemezte azt a folyamatot, melynek során az állam mind szélesebb körben vált a társadalom életének szabályozójává, felhasználva a szabályozás mind hatékonyabb technikáit. A modernitásban az állam direkt hatalomgyakorlása helyébe a szabályozás áttételesebb formái lépnek, melyek esetében már jóval kevésbé nyilvánvaló az, hogy itt is az állam szabályozó tevékenységének megnyilvánulásáról van szó. Az új szabályozási módszerek egyike a normalizáció, egy olyan folyamat, melynek keretében meghúzzák a határt a társadalmilag elfogadható, illetve az elfogadhatatlan helyzetek, magatartások között. A normális és a nem normális megkülönböztetése a szaktudományok feladatává válik, mivel ezek tudományos reputációja legitimálja a társadalom előtt a meghúzott határvonalat. A szabályozó hatalom a normalitás mércéit – támaszkodva a szaktudományok tekintélyére – igyekszik elterjeszteni a társadalomban. A normalitás mércéit felállító, terjesztő és ellenőrző szakmai intézmények sokkal kevésbé tűnnek represszív hatalomnak, mint a direkt hatalomgyakorlás régebbi intézményei (pl. bíróság, közigazgatás stb.).

Parton a gyermekvédelmet úgy tekinti, mint az állam egyik eszközét a polgárok magatartásának szabályozására. Történelmileg azt a dilemmát kellett megoldani, hogy az állam megvédje a gyermekek individuális jogait, ugyanakkor tartózkodjon a családok autonómiájának általános korlátozásától. A beavatkozás és a nem-beavatkozás dilemmájának megoldását kínálta a szociális munka megjelenése. A

¹ Parton részletesen elemzi az angol gyermekvédelemben végbement folyamatokat. Ennek leírását mellőzöm, a téma iránt érdeklődők Kerezsinnél találják meg a kérdés részletes ismertetését. ld. Kerecsi K. 1995.

szociális tevékenység kialakulása tette lehetővé a – Donzelot szavaival kifejezve – „gyámkodó komplexum” létrejöttét. A családokra irányuló tevékenységében két technika vált fontossá: a moralizálás és a normalizálás. A közhatalmi kényszert csak azokban a kivételes esetekre kellett fenntartani, amikor a kevésbé represszív eszközök csődöt mondtak. (Donzelot, J. 1980.)

A veszélyeztetettség-kategóriák (ide sorolva a bántalmazást és a többi hasonló kategóriát) alkotása funkcionális szükségszerűség a gyermekvédelmi rendszerekben. Ezek olyan eszközök, amellyel a gyermekvédelmi rendszer alkotója egyrészt megjelöli a társadalom tagjai számára a „normális” magatartást, másrészt ennek ellentettjeként a „problémás” helyzeteket. Ezek a kategóriák egyrészt megkönnyítik a gyermekvédelem technikai működését, másrészt legitímálják a gyermekvédelmi politika törekvéseit (mert a veszélyeztetettség-kategória objektíválódása révén a helyzethez való viszony a helyzet saját tulajdonságának látszik).

A veszélyeztetettség-kategóriát kifejező szociális reprezentáció az információk komplex halmazát hordozza. A nyelvi jelben (explicit vagy implicit módon) a következő elemek lelhetők fel:

- a helyzetet egyes megkülönböztető ismérvei (a konkrét magatartás, a bekövetkezett konkrét hátrány, a konkrétan megnevezett kockázat, vagy az általános módon megjelölt távlati következmények);
- a helyzet magyarázatára használt elméleti megközelítés (a magyar veszélyeztetettség-fogalom például explicit módon utal a fejlődési szemléletre);
- a helyzet normalizálását szolgáló értékelés (a reprezentáció kifejezi azt, hogy milyen magatartás vagy helyzet számít negatívnak, következetesképpen mi számít megfelelőnek);
- az állami beavatkozás, illetve a konkrét megoldás juszifikációja (a veszélyeztetettség reprezentációja az objektíválódott tartalma révén azt sugallja, hogy a helyzet maga bír azokkal a jellemzőkkel, melyek indokolják az állami beavatkozást illetve a konkrét gyermekvédelmi megoldást);
- a család és az állam viszonya (az az értékelés, hogy meddig ismerhető el a család önrendelkezési joga és mikor kell azt korlátozni a gyermekvédelem eszközeivel);
- a probléma és a megoldás elhelyezése a társadalmi struktúrában (a veszélyeztetettség reprezentációja a felszínen azt fejezi ki, hogy a probléma a társadalom bármely rétegében előfordulhat, és hogy a gyermekvédelem egyformán fellép ellene. A reprezentáció rejtett társadalmi tartalma viszont az, hogy másként értékelendő az eltérő társadalmi csoportba tartozók problémája és eltérő megoldások alkalmazásának van helye.)

2.3 A pozitívista és a konstrukcionista megközelítés szintézise

A gyermekvédelmi problémákkal kapcsolatban indokoltnak tűnik a pozitívista és a konstrukcionista megközelítések együttes alkalmazása. A pozitívista szemléletű kutatások számtalan értékes eredményt hoztak a gyermekvédelmi problémák okainak, elterjedtségének, hatásainak és egyéb vonásainak feltárásával. A konstrukcionista szemléletű írások pedig segítettek annak megértését, hogy egyes szituációk miért válnak gyermekvédelmi problémává, és mások miért nem. A két elméleti nézőpont szintéziséhez Fuller és Myers modellje nyújt megfelelő támpontot (Fuller and Myers 1941. p. 320. idézi Parton 2000.):

„A társadalmi probléma egy olyan helyzet, amit tekintélyes számú ember úgy fog fel, mint az általuk becsben tartott, valamelyik társadalmi normától való eltérést. Így minden társadalmi probléma egy objektív feltételből és egy szubjektív definícióból áll. Az objektív feltétel egy olyan helyzet, amelynek a létezése és kiterjedése ellenőrizhető az elfogulatlan és kellően képzett megfigyelők által. A szubjektív definíció nem más, mint meghatározott egyéneknek az a felfogása, hogy a helyzet fenyegetést jelent bizonyos megbecsült értékekre.”

A társadalmi konstrukcionizmus ismertetésénél alkalmazott kifejezéseket használva mindez úgy írható le, hogy „objektív feltétel” helyett a helyzet pozitíve létező tulajdonságairól, „szubjektív definíció” helyett a valóság társadalmi felépítéséről beszélünk. Ahhoz tehát, hogy valami gyermekvédelmi problémának (veszélyeztetettségnek, bántalmazásnak, elhanyagolásnak stb.) minősüljön, szükség van arra, hogy

- a szituáció bizonyos objektív sajátosságokkal bírjon, és
- a társadalom ezt gyermekvédelmi módon kezelendőnek minősítse.

Azok a helyzetek, melyekkel a gyermekvédelem foglalkozik, objektív tulajdonságaik alapján nem egy, hanem több különböző jelenségcsoportba tartoznak. Mindegyikük árt a gyermeknek, de mind-egyiknek más az oka, a lefolyása és a hatása. Az eltérő jelenségcsoportokat az köti össze, hogy a társadalom egyaránt a gyermekvédelmi módon kezelendő problémák közé sorolta őket. Másrészt sok olyan jelenség, amely szintén árt a gyermeknek, azért nem tartozik a gyermekvédelmi problémák közé, mert a társadalom nem így minősíti őket. Lehet, hogy nem is tekintik őket társadalmi problémának. Az is lehet, hogy társadalmi problémának tekintik őket, de másféle (nem gyermekvédelmi jellegű) megoldást alkalmaznak. Tehát a gyermekvédelmi problémává válását nem lehet sem csak a helyzetek objektív jellemzőivel, sem kizárólag a helyzetek társadalmi minősítésével magyarázni.

3. Mi a közpolitikai folyamat szerepe a kategória konstruálásában?

3.1 A veszélyeztetettség társadalmi konstruálására vonatkozó elmélet továbbfejlesztése

A Parton által felvázolt modell a veszélyeztetettség-kategória konstruálását a kommunikáció folyamataival, valamint az állam kontrolltechnikáival magyarázza. Noha a modell erényeit magam is elismerem, szükségesnek tartom annak továbbfejlesztését. Két dologra kell rámutatni: Egyrészt arra, hogy a gyermekvédelem feladatait elsősorban a gyermekvédelmi rendszert formáló közösségi döntések határozzák meg, így a veszélyeztetettség-kategória konstruálása is nagyjából a közpolitikai folyamatban, vagy pedig e folyamatra tekintettel történik. (Amivel persze nem azt állítom, hogy a veszélyeztetettség-konstrukció módosulásait elegendő lenne a hivatalos döntésekkel, a hivatalos kommunikációval magyarázni.) A másik kérdés pedig az, hogy a gyermekvédelem esetében nem egyszerűen a lakosság feletti állami kontrollról van szó, hanem annak specifikus formájáról, a gyermek és a szülő közötti viszonyba való sajátos állami beavatkozásról. Az első kérdésről ebben a fejezetben, a másodikról a következőben fogok szólni.

Davis kutatása azt vizsgálta, hogy miként reagáltak az emberek, ha nyilvános helyen észlelték egy számukra idegen gyermek megbüntetését. Az ilyen helyzetbe kerülő személyek gyakran nem tettek semmit a gyermek megvédésére. A beavatkozást – egyebek mellett – az gátolta, hogy az érintettek a fellépést alapvetően olyan dolognak tartották, ami a formális intézményekre tartozik. A nem-formalizált beavatkozásra vonatkozó normák bizonytalansága miatt nem tudták eldönteni, hogy személy szerint kötelesek-e tenni valamit a gyermeket megbüntető szülővel szemben. (Davis, P. W. 1991.) Az írásból az a következtetés adódik, hogy ha valamely területen kialakul a közösségi beavatkozás, akkor ez megváltoztatja a magán-beavatkozásra vonatkozó normákat. Ettől kezdve a társadalom tagjai feltételezésekkel élnek a közösségi cselekvés szerepével kapcsolatban, és saját cselekvésüket ehhez igazítják.

A jelenség mögött a modernizáció folyamatai húzódnak meg, melynek során egyrészt szétváltak a magán- és a közügyek. Az egyes ember magatartása vagy problémája csak meghatározott helyzetekben tartozik más magánszemélyekre (ennek tere elsősorban a nukleáris család, de ide sorolhatók a rokoni, baráti, munkatársi és egyéb személyes viszonyok is.) Jelentősen szűkült azon helyzetek köre, melyen belül a társadalom elfogadja vagy elvárja, hogy a jelen lévő idegen személyek reagáljanak mások cselekvésére. (Ilyen például az a büntetőjogi szankcióval alátámasztott követelmény, hogy a balesetet szenvedett személynek segítséget kell nyújtani.) Másrészt egyre bővül azon formalizált intézményeknek a skálája, melyek a köz nevében szabályozzák az egyének magatartását illetve kezelik problémáikat. En-

nek keretében a tilalmazott magatartások szankcionálása nagyrészt állami monopóliummá vált. A szolidaritás informális megoldásai is háttérbe szorultak az állam egyre szélesebb szociális felelőssége (védelmi illetve ellátási feladatai) mögött. A tizenkilencedik század végétől kezdődő folyamat eredményeként a gyermekvédelemben is megvalósult az informális cselekvés visszaszorulása és a közcselekvés kiterjedése. A modern társadalmakban a köz nevében eljáró gyermekvédelmi rendszerek jöttek létre, amelyek szervezett módon foglalkoznak bizonyos típusú problémák kezelésével. A hivatalos gyermekvédelmi rendszer léte alapot ad arra, hogy a társadalom tagjai elvárásokat támasszanak ezzel a rendszerrel szemben. A tényleges viszonyok megerősítést kapnak a helyzethez igazodó normák által, melyek eligazítást nyújtanak abban a kérdésben, hogy mikor kell illetve szabad a hivatalos gyermekvédelmi rendszernek beavatkoznia, illetve mikor kell illetve szabad magánszemélyeknek cselekedniük. Hasonló szerepet töltenek be azok a fogalmi kategóriák, melyek nem csak azt jelzik, hogy valamely helyzet ártalmas a gyermekre, hanem kifejezik azt az értékelést is, hogy szükség van a gyermekvédelmi jellegű közösségi beavatkozásra. Ha egy helyzetet „veszélyeztetettséggé” minősítenek, ezzel azt fejezik ki, hogy a probléma kezelése a gyermekvédelmi rendszerre tartozik.

A jelenség elméleti magyarázatát a posztmodern társadalomról szóló, azon elméletek jelentik, melyek a korszak lényegét a „reflexív modernitás” kifejezéssel írják le. A reflexív társadalomban nemcsak az egyének reflektálnak a környezet információira, hanem a formális intézmények is adnak reflex-válaszokat, és válaszaikkal új kontextust teremtenek az egyének reflexiói számára. A formális intézmények és az egyének között kölcsönös kapcsolat áll fenn, azaz egyrészt az intézmények formálják az egyének reflexválaszait, másrészt az egyének reflektálnak az intézményekre, és ezzel befolyásolják azok gyakorlatát (Beck, 1992. 21. p. in Ferguson). Tehát az egyéneknek és a szervezeteknek a gyermekek problémáira adott válasza nemcsak attól függ, hogy a helyzet milyen mértékig ártalmas, hanem legalább ennyire attól is, hogy a létező formális intézmények milyen helyzeteket kezelnek problémaként, és hogy milyen megoldásokat alkalmaznak azokkal kapcsolatban. Azt a helyzetet tekintik gyermekvédelmi problémának (veszélyeztetettségnek, bántalmazásnak stb.), amelyet – különböző okokból és különböző folyamatok során – besoroltak a gyermekvédelmi intézményrendszer által kezelendő problémák közé.

Parton a diskurzust emelte ki olyan folyamatként, amely színtere a veszélyeztetettség-kategória konstruálásának. Ennek szerepét magam sem vitatom. Legalább ilyen fontosnak tartom azonban azt, hogy az egyének a formalizált gyermekvédelmi rendszer léteire és a feltételezett funkcióira reflektálva vesznek részt a kommunikációban. A gyermekvédelem feladatára vonatkozó társadalmi felfogás részben a közpolitikai folyamatok során, részben pedig a közpolitikai döntések következményeképpen alakul. A veszélyeztetettség-kategória konstruálása tehát az állam és a társadalom egymásra vonatkoztatott kommunikációja során történik.

3.2 A gyermekvédelem közpolitikai értelmezése

A gyermekvédelmet nemcsak az jellemzi, hogy gyermeket véd, hanem az is, hogy egyike a társadalom közfeladatainak. A magán- és közszféra történelmi különválásának egyik elemeként a gyermekek problémáinak kezelését szolgáló meghatározott feladatok átkerültek a magánügy köréből a közügy kategóriájába, és így biztosításuk a szervezett társadalom feladatává vált. Ma a gyermekvédelemért az államot terheli az elsődleges felelősség, még akkor is, ha nem kormányzati szereplők is részt vesznek benne. Ezen túlmenően a gyermekvédelem nem egyszerűen a köz által végzett tevékenység, hanem olyan cselekvés, amelyet meghatározott közcélok érdekében folytatnak. Azaz jelen van benne valamiféle „központi tudatosság”, amely biztosítja bizonyos mértékű célra irányultságát és bizonyos mértékű koherenciáját. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a gyermekvédelem minden szereplője minden részletében ismerné, elfogadná, vagy követné a központi célokat.) Ezért a gyermekvédelmet – egyéb dimenziói mellett – közpolitikai jelenségnek, tartalmilag pedig szakpolitikának kell tekintenünk.

A „közpolitika” kifejezés (mely az angol public policy fordításaként vált elfogadottá hazánkban) a politika egyik dimenziójára utal. A közpolitika a politika azon területe, amely egyrészt a politikai döntéshozatalt (a közcélok kiválasztását, a megvalósításra irányuló stratégia meghatározását), másrészt a politika tartalmát (a megvalósítandó közcélokat) foglalja magában. A közpolitikával lényegében azonos jelentésűek a Magyarországon már régebb óta elterjedt szakpolitika vagy ágazati politika kifejezések is (pl. oktatáspolitiká stb.), bár ezekkel inkább csak a politika tartalmára és végrehajtására szoktak utalni, és ritkábban a döntéshozatali folyamatra. (Ágh A. 1994.)

Ha a közfeladatokat (vagy valamely ágazatát) közpolitikának (szakpolitikának) értelmezzük, akkor a jelenség következő szempontjai válnak hangsúlyossá:

- a közfeladatokat társadalmi szinten bizonyos célra irányultság jellemzi, amit alapjában véve az időszakonként meghozott közösségi döntések biztosítanak (ami nem jelenti azt, hogy a döntéshozók az utolsó mozzanatig mindent megterveznének, vagy hogy a feladat végrehajtásában részt vevők teljes mértékig a célt szem előtt tartva cselekednének);
- a döntésre különféle tényezők hatnak, ezeket azonban a közpolitikai döntési folyamat szelektálja;
- a közfeladatnak létezik egy – bizonyos mértékig összefüggő – programja, amely tartalmazza a közfeladattal kapcsolatban érvényesnek minősülő közösségi célokat és eszközöket;
- a közpolitikai program célkitűzései illetve eredményei mérhetők illetve értékelhetők

A gyermekvédelem kétségtelenül szemlélhető másféle nézőpontból is, például mint jogintézmény, mint közigazgatási tevékenység, vagy

mint ellátórendszer. Mindegyik megközelítés releváns a maga területén, ám azt, hogy egy gyermekvédelmi rendszer milyen problémák kezelését vállalja, végső soron a közpolitikai folyamatok során határozzák meg. (Ami nem jelenti azt, hogy a jogrendszer, a közigazgatás, az ellátó intézmények maguk ne gyakorolnának hatást a relevánsnak tartott problémák körének meghatározására.)

A gyermekvédelmi politika olyan intézményesült politikai program, amely tartalmazza a gyermekvédelemre vonatkozó érvényes közösségi célkitűzéseket, és a célok megvalósítására rendelt eszközöket. Processzuális szempontból a gyermekvédelmi politika funkciója az, hogy sajátos politikai folyamatok keretében biztosítsa a gyermekvédelemre vonatkozó közösségi döntések létrejöttét, formalizálását, végrehajtását. Tartalmi oldalról pedig a gyermekvédelmi politika funkciója az, hogy meghatározza a gyermekvédelmi közfeladatok alapvető vonásait, így különösen a gyermekvédelem által kezelt problémák körét, a problémák kezelésének eszközeit és céljait. A gyermekvédelmet közfeladatként művelő államban szükségképpen van gyermekvédelmi politika. A gyermekvédelmi politikák azonban jelentősen eltérhetnek aszerint, hogy mennyire tudatosak, komplexek, konkrétak, illetve hogy mennyire elvi vagy mennyire operatív a megfogalmazásuk.²

3.3 A veszélyeztetettség konstruálása a közpolitikai folyamatban, illetve arra tekintettel

A gyermekvédelemre tartozó problémát kifejező kategória genezisét ott kell keresnünk, amikor a helyzetek valamely csoportját gyermekvédelmi problémának minősítik, és kezelését az államra bízják. Ebben a helyzet tulajdonságai épp úgy szerepet játszanak, mint azok a folyamatok, amelyek során meghatározott szereplők meghatározott lépéseket tesznek a közcselekvés kiváltása érdekében. Az állam a különböző helyzetek gyermekvédelmi problémává („veszélyeztetettség”) nyilvánítása során nem hagyhatja teljesen figyelmen kívül azt, hogy a releváns szakmai csoportok illetve általában a társadalom tagjai mit tekintenek veszélyeztetettségnek. Ám azt sem mondhatjuk, hogy az állam pontosan azt fogja veszélyeztetettséggé nyilvánítani, amit a társadalom annak tart. A szakmai és a laikus értelmezés tehát visszahat a veszélyeztetettséget meghatározó közpolitikai folyamatra.

A gyermekek problémáinak kezelése nem automatikusan válik az állam feladatává, hanem a közpolitikai folyamat eredményétől függően. A közügyeket érintő döntések szükségképpen érintik a különféle társadalmi csoportok, szervezetek, szereplők érdekeit, és az érdekek közötti válogatás kifejezetten politikai tevékenység. Noha a döntéseknek van szakmai dimenziója is, a döntési helyzet egésze nem feltétlenül írható le szakmai szempontokkal. Az, hogy a családok mely

² Ahol nem művelik tudatosan a gyermekvédelmi politikát, ott a szakpolitika megbújik a jogalkotás, illetve a kormányzati tevékenység kulisszái mögött. (Krugman, R. D. 1998.)

helyzeteit nyilvánítják állami beavatkozás útján kezelendő gyermekvédelmi problémává („veszélyeztetettséggé”), túllép a szakmai kérdéseken és igényli a politikai keretek között végbemenő döntést. (Más kérdés az, hogy a modern állam szívesen leplezi döntéseinek hatalmi jellegét és hivatkozik a megoldást legitimáló szakmai-tudományos szükségletekre.)

Nem minden probléma válik közüggé, hanem csak azok, amelyek felkerülnek a nyilvánosság, illetve ennek hatására a politika napirendjére. A legegyszerűbb magyarázat az, hogy az állam „hivatalból”, azaz önmagától észleli és kezeli mindazon helyzeteket, melyek szükségessé a gyermekvédelmi közfeladat megfelelő ellátása érdekében. Kétségtelenül létezik a problémák ilyen módon történő felfedezése is, ám ennek működését is különféle (közpolitikai, közigazgatási, szervezeti) folyamatok, valamint (kormányzati és szervezeti) érdekek határozzák meg. A közpolitikai szemlélet a legszívesebben azzal magyarázza valamely kérdés napirendre kerülését, hogy az különféle szereplők célirányos tevékenységének eredménye. (Lantz, P. M.–Booth, K. M. 1998.) Gyakran morális vállalkozók tevékenysége, morális pánik megjelenése, mozgalmak illetve érdekcsoportok nyomása folytán kerül az ügy abba a stádiumba, hogy a döntéshozó úgy érzékeli, döntési helyzet állt elő.

A helyzetek gyermekvédelmi problémává válásának különösen fontos pontja volt az, amikor először vált állami feladattá a problémák valamely csoportjának gyermekvédelmi módon történő kezelése. Ezek az első feladat-meghatározások két forrásból táplálkoztak: egyrészt a szegényügy és a társadalmi gyermekvédelem hagyományaiból, másrészt – ha rendelkezésre állt – a külföldi példákából. Az igazi kérdést ekkor annak megindokolása jelentette, hogy miért és milyen mértékig kívánatos az állam megjelenése egy olyan területen, amely eddig nem tartozott a feladatai közé. Amikor már létezik állami gyermekvédelmi rendszer, bármely további feladatnak besorolása a gyermekvédelemhez a már létező rendszerre való tekintettel történik. Egyrészt rendelkezésre áll az a precedens, hogy a megoldatlan gyermeki problémák kezeléséért az államot lehet felelőssé tenni. Másrészt a már gyermekvédelmivé tett feladatkör alkalmat ad arra, hogy az, aki a beavatkozás kiterjesztését szorgalmazza, analógiát keressen a régebbi és az újabb problémák között, ezzel legitimálva törekvését. Az újabb problémák feladattá tétele a legtöbbször úgy történik, hogy az új helyzetet is besorolják az eddig használt kategóriába (például azzal érvelve, hogy „ez is bántalmazás”), vagy pedig egy, a korábbi kategóriához bizonyos mértékig hasonló szerkezetű kategóriát fogalmaznak meg („nemcsak fizikai bántalmazás létezik, hanem pszichikai is”).

A problémák meghatározása nem csupán annak eldöntését jelenti, hogy a probléma közcselekvést igényel, hanem annak meghatározását is, hogy milyen típusú megoldásnak van helye. E kérdésben elsősorban annak van jelentősége, hogy a feladatot melyik rendszer illetékeségi körébe sorolják. A közgondolkodás ugyanis a már létező rendszereket használja olyan támpontként, amelyek szerint kategorizálja a feladatot. Azzal, hogy valamely helyzetnek a gyermekvéde-

lemhez sorolásáról döntenek, a problémát közfeladattá transzformálják. Ha megszületik a döntés a probléma gyermekvédelmi módon való kezeléséről, akkor ez a döntés legalábbis két dologra vonatkozik: a problémák körének meghatározására, valamint az alkalmazandó módszerek meghatározására. Szoros összefüggés áll fenn a „milyen helyzetben” és a „mit kell tenni” kérdések között. A gyermekvédelemre tartozó problémák körének kifejezése történhet például formális definíció alkotásával, de ezen túlmenő eszközökkel is (például a szülők kötelezettségeinek előírásával, az ügyintézők részére tágabb vagy szűkebb mérlegelési jog megadásával, az intézkedés-típusok és ellátás-típusok létrehozásával, bejelentési kötelezettség előírásával stb.).

Noha az előbbieken a gyermekvédelmet formáló közpolitikai folyamatokról volt szó, ezzel semmiképp nem akartam azt mondani, hogy a veszélyeztetettség-kategóriát kizárólag a hivatalos döntések alakítják. A veszélyeztetettség-konstrukció alakításában két további szereplőt kell megemlíteni: a gyermekvédelem szervezeteit, valamint a társadalom tagjait (és különféle szervezeteiket). A gyermekvédelem szervezetei (a hatóságok és az ellátó-szolgáltató intézmények) a mindennapi gyakorlatuk során bizonyos fokú (gyakran igen széles körű) autonómiával döntenek arról, hogy mi számít a gyermekvédelemre tartozó problémának. Ami minket ennél is jobban érint, az az, hogy a gyermekvédelmi szervezetek fontos befolyásolói a veszélyeztetettségről folyó társadalmi diskurzusnak. A laikus társadalom általában nem közvetlen „fogyasztója” a közpolitikai dokumentumoknak, illetve a jogszabályoknak. Az emberek – személyesen vagy mások útján – elsősorban a médiából, valamint a gyermekvédelmi szervezetek gyakorlatából szereznek tudomást arról, hogy mi szokott veszélyeztetettségnek minősülni. A laikusok között a veszélyeztetettségről folyó diskurzust alapvetően meghatározza, hogy az általuk megismert szituációkban a hivatásos gyermekvédők mit tekintettek gyermekvédelmi problémának, és mit nem. Végül soron tehát a veszélyeztetettség-kategóriát meghatározó közpolitikai döntések és a veszélyeztetettségre vonatkozó társadalmi kommunikáció kölcsönösen hatnak egymásra.

4. A gyermek, a szülők, és az állam közötti viszony szerepe a gyermekvédelmi probléma konstruálásában

4.1 A család és az állam viszonyának változatai

A családra irányuló közcselekvések mindegyikét a család és az állam közötti sajátos viszony jellemzi. A gyermekvédelem jellemzője a „családba való beavatkozás”, tehát az, hogy az állam a gyermek problémáinak kezelése (a gyermek megvédése) érdekében korlátozza a család autonómiáját. A család és az állam közötti viszony jellege szerint Harding a gyermekvédelem négy történetileg kialakult típusát különböztette meg (Harding, L. M. F. 1991.):

– laissez faire és patriarchizmus, amely szerint a gyermekek gondozása és ellátása, a gyermek magatartásának kontrollja a család hierarchikus rendjére tartozik, állami beavatkozásnak csak szigorúan körülhatárolt esetekben, főként a szülő hiánya esetében van helye;

– állami paternalizmus és a gyermek védelme, amely elismeri és szükségesnek tartja az állam kényszerítő jellegű beavatkozását annak érdekében, hogy a gyermeket megvédje a bántalmazástól és a rossz színvonalú gondozástól;

– a vér szerinti család és a szülői jogok védelme, amely elismeri ugyan a beavatkozás szükségességét a gyermek érdekében, de fontosnak tartja a család autonómiájának védelmét, illetve a vér szerinti család egységének megőrzését;

– a gyermekek jogainak érvényesítése és a gyermekek felszabadítása, amely nem a különféle gondozási-nevelési problémákra helyezi a hangsúlyt, hanem a gyermekeknek a szabadsághoz, az autonómiához való jogát, továbbá azt, hogy részesüljenek azokból a jogokból, melyeket a társadalom általában a felnőttek részére biztosít.

Agathonos-Georgopoulou arról számol be, hogy a második világháború után Európa egyes országaiban az állam – a kulturális és politikai helyzettől függően – eltérő viszonyt alakított ki gyermekekkel és a családokkal. Az egyik végletet azok a kelet-európai országok jelentették, melyekben az állam bizalmatlan volt a családdal szemben, és magának vindikálta a gyermekekért való felelősséget. Az ezzel ellentétes tendencia szerint – ami a legtöbb európai országot jellemezte – az állam a családra hárította a fő felelősséget a gyermek jólétéért. Mint a szerző rámutat, az állam és a család között a gyermekkel kapcsolatban létező hatalommegosztás nem állandó jelenség, hanem olyan dinamikus folyamat, melyet egyebek mellett a politikai, az ideológiai változások valamint a tudományos nézetek befolyásolnak. (Agathonos-Georgopoulou, H. 1998.)

A gyermekvédelem története azt jelzi, hogy a gyermekvédelem nem egyszerűen a szükségletek kielégítésére, hanem problémák kezelésére irányul, és a gyermek családi környezetének hiányosságait tekinti kezelendő problémának.³ A gyermekvédelem sajátos tárgya nem általában véve a támogatás, a nevelés vagy a segítség, hiszen ilyen feladatot maguk a családok, az informális segítő hálózat, a piaci szektor, illetve a gyermekvédelmen kívüli közintézmények is ellátnak. A gyermekvédelem nemcsak forrásokat, szolgáltatásokat biztosít, hanem – ami a gyermekvédelem specifikumát adja – védi a gyermeket a szülők magatartásával szemben, szankcionálja a család életmódját, módosítja a családtagok egymáshoz fűződő jogait és kötelelességeit, továbbá módosítja a gyermek családon belüli és azon kívüli státusát.

Ericsson szerint a gyermekvédelem huszadik századi fejlődésében

³ Természetesen észre kell venni, hogy a nyugati gyermekvédelemben egyre nagyobb figyelem fordul az ún. intézményes bántalmazás felé, sőt egyes szerzők a szocietális bántalmazásról is említést tesznek. Ennek ellenére a külföldi és a hazai gyermekvédelmet alapvetően az jellemzi, hogy a család szintjén fedezik fel és értelmezik a problémákat.

végig jelen volt az a kettősség, melynek értelmében a gyermekvédelem a gyermek emancipációjára törekedett, ami azonban magával hozta a család egészének fokozódó állami kontrollját. A gyermekvédelem két funkcióját a következők szerint írja le: Egyrészt a gyermekvédelem olyan eszköz, melyet a hatóságok annak biztosítására alkalmaznak, hogy a család élete ne térjen el jelentősen azoktól a normáktól, melyek követését fontosnak tartják. A kontroll egyrészt a deviánsnak minősített családokba való közvetlen beavatkozáson keresztül érvényesül, másrészt a jó és a rossz családról alkotott kép terjesztésével. A gyermekvédelem másik funkciója keretében „mint a gyermekek ügyének keresztes lovagja” a gyermekek emancipálására törekszik, mind a szülői, mind pedig a társadalmi elhanyagolás és elnyomása egyszerre eredményezi a család összes tagja feletti társadalmi kontroll erősödését, és a kevesebb hatalmú családtagok emancipálását a patriarchális uralom alól. Ez a két szempont olyan, mint az érme két, oldala, amit nem lehet elválasztani.” (Ericsson, K. 2000. 17. p.)

4.2 A gyermekvédelmi háromszög szereplői és azok viszonya

Az eddigiekben csupán a család és az állam viszonyáról beszéltem, holott a családra irányuló közcselekvések nem feltétlenül kezelik egységként a családot. Éppen az tekinthető bármely, a családra irányuló köztevékenység legfontosabb kérdésének, hogy mennyiben kezeli egységként a családot illetve mennyiben egyénekként, és ezzel milyen hatást gyakorol a család mint autonóm rendszer működésére. A gyermekvédelmi háromszög kifejezéssel a gyermek, a szülő(k) és az állam hármasságára utalok, melyben a szereplők sajátos (esetleg más szereplőkkel konfliktusban lévő) érdekekkel bírnak, és ezért (többé vagy kevésbé) elkülönült résztvevői a gyermekvédelem folyamatainak.

A családi autonómia koncepciójának kifejezésére jól használható a „burk” hasonlat. Az alaphelyzetet a modern társadalmakban az jelenti, hogy a család élete a magánszféra világába tartozik, így a családtagok (értsd: a felnőttek) külső beavatkozástól mentesen szervezhetik családjuk életét. A gyermek a család autonómiájának „burkán” belül helyezkedik el, ezért a család gondoskodik róla, irányítja, fegyelmezi és képviseli. Az autonómia „burka” mögött a maga – természetesen felfogott – módján zajlik a család élete.

Ha az állam a gyermekre tekintettel kíván támogatást nyújtani, akkor kardinális kérdéssé válik, hogy feltörhető-e a családi autonómia burka. Ezeket a megfontolásokat két érték vezérli. Az egyik érték a gyermeknek a szülőtől való megvédése, tekintettel arra, hogy a szülő maga is okozhat sérelmet a gyermekének, vagy passzivitásával, alkalmatlanságával kockáztatnak teszi ki gyermekét. A másik értéket azok az elosztási elvek képviselik, melyek legitimálják valamely személynek a közforrásokból való támogatását. A társadalom nem egyformán ítéli meg azt, hogy mikor méltányos egy gyermek támogatása, és mi-

kor egy felnőtté.⁴ Így előállhat az a helyzet, hogy a társadalom szívesen segítene a gyermeknek, de nem segítene a szülőnek, ők viszont összetartoznak. A szociálpolitika (benne a gyermekvédelemmel) két utat talált a dilemma feloldására: az egyik az, hogy többé vagy kevésbé behatolnak a családi burokba. Ennek legtisztább esete az, ha a gyermeket kiemelik a családból, mert így biztosan csak a gyermek részesedik a támogatásból, nem pedig a szülei. A másik feloldása a dilemmának ennek éppen az ellenkezője: olyan elosztási elveket fogadnak el, amelyek esetében a szülő (is) legitim igénybe vevője az ellátásnak, és amely mellett a szülő és gyermeke egy entitásnak tűnek.

A gyermekvédelmi háromszög viszonyában tehát az az alapvető kérdés, hogy a külső cselekvés mennyire fogadja el a család (a gyermek és a szülők) egységét, vagy ellenkezőleg: mennyire ragaszkodik ennek az egységnek a megbontásához.

4.3 A köztevékenységet vezérlő elvek és a szereplők viszonyai

A családra irányuló köztevékenységek feloszthatók aszerint, hogy mennyiben járnak a család autonómiájának tiszteletével vagy megbontásával. Kelley és társai szerint a társadalom különbséget tesz a gyermekek normális és kivételes kockázatai között, az utóbbiakat úgy tekintve, mint amelyek jelentősen eltérnek a normális gyermekkorhoz magától értetődő módon hozzátartozó helyzetektől. (Kelley, P.–S. Hood–B. Mayall 1998.) Ez az elméleti modell lehetővé teszi, hogy rendet tegyünk a különféle gyermeki szükségletek és problémák, valamint az azokkal kapcsolatos különféle megoldások között. A gyermekek különféle szükségletekkel bírnak, és különféle problémák veszik körül az életüket. A problémák – a társadalom értékelésétől függően – a normálistól a kivételesig terjedő skálán helyezkednek el. A társadalom más megoldásokat hagy jóvá illetve működtet a „normális” vagy „kivételes” szükségletek illetve problémák esetében.

A gyermekekre irányuló közcselekvések két szempont alapján négy tipológiába rendezhetők. Az egyik szempont a helyzet „szükséglet” vagy „probléma” minősítése, a másik pedig a helyzet „kivételes” vagy „normális” minősítése. Ennek alapján a gyermekekre irányuló közcselekvések négy típusát kapjuk (a létező köztevékenységek nem feltétlenül igazodnak ehhez a négy „tisztá” típushoz, hiszen számtalan átmeneti forma képzelhető el). Az egyes típusok esetében eltérő elvek igazolják a közösségi felelősségvállalást, és eltérő viszony jön létre a három szereplő (a gyerek, a szülő és az állam) között.

⁴ Az eltérő méltányossági elvek mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a gyermek még nem képes a maga ellátására, a problémái megoldására, ezért mindenképpen rászorul a segítségre. A szülő esetében viszont felébrednek mindazok az elvárások, amiket a társadalom bármely felnőttel szemben támasztani szokott, ha az részesedni kíván a közjövőkől.

	Normális	Kivételes
Szükséglet-orientált	(1) Önként igénybe vehető támogatások és szolgáltatások (pl. bölcsőde)	(2) Kötelezően igénybe veendő szolgáltatások (pl. közoktatás)
Probléma-orientált	(3) Önként igénybe vehető problémakezelő szolgáltatások (pl. egészségügyi ellátás)	(4) Kötelezően igénybe veendő problémakezelő megoldások (pl. a veszélyeztetettséget kezelő gyermekvédelem)

A „normális, szükséglet-orientált” mezőben – ha sor kerül közösségi felelősségvállalásra – a közcselekvés elveit a családpolitikában és az általában vett szociálpolitikában kell keresni. Ebben a mezőben az állam tiszteletben tartja a család autonómiáját. A család maga dönti el, hogy kér-e a támogatásból, és hogy azt miként használja fel.

A „normális, probléma-orientált” mezőben azért nyújtanak közszolgáltatást, hogy a család a piaci viszonyoktól függetlenül hozzájuthasson a „szokványos” problémák kezelésére használt szolgáltatásokhoz. A szolgáltatás nem kötelező, az igénybevétel eldöntése és szervezése a szülőre tartozik. A család autonómiáját érintetlenül hagyják, mert – általában – nem merül fel olyan aggály, hogy a szülői autonómia veszélyeknek tenné ki a gyermeket.

A „kivételes, szükséglet-orientált” mezőben azért kerül sor a közszolgáltatásra, mert a társadalomban elfogadottá vált szempontok szerint minden gyermeknek feltétlenül részesülnie kell a szolgáltatásból. A szolgáltatás igénybevétele kötelező. A közoktatás és más, hasonló kötelező közszolgáltatások már áthatolnak a családi burkon, és a szülő rendelkezési jogainak mellőzésével közvetlenül irányulnak a gyermekekre. (Nem bízzák a szülőre, akarja-e taníttatni a gyermekét.) Egyébként azonban a család autonómiáját érintetlenül hagyják, hiszen a családdal „nincs baj”. A társadalom számára azért legitim a beavatkozás ilyen típusa, mert elvileg minden gyermeket egyformán érint és mert – tudományos legitimitációja miatt – eleve a gyerek érdekében állónak látszik.

A „kivételes, probléma-orientált” mezőben azért kerül sor a közcselekvésre, mert a „kivételes” problémát összefüggésbe hozzák a szülő felróható magatartásával, devianciájával, vagy egyszerűen úgy tekintik, hogy a szülő nem jelent kellő garanciát a helyzet rendezésére. A család autonómiáját nem hagyják érintetlenül, hanem kötelezővé teszik a megoldás igénybevételét vagy eltűrését, kontrollálják a család életét, esetleg megvonják a szülő jogait. A gyermek „különleges” problémáit kezelő megoldások keresztülhatolnak a családi burkon és közvetlenül a gyermekekre irányulnak. Ezek a megoldások azért legitímek a társadalom előtt, mert (elvileg vagy fizikailag) különválasztják a gyermeket és a – megbízhatatlannak vélt – szülőt. Így külön lehet mérlegelni a gyermek támogatásának, segítésének elveit, valamint a szülővel való bánásmód elveit.

4.4 *A gyermekvédelmi háromszög viszonyrendszere
mint a gyermekvédelmi probléma konstruálását
meghatározó kontextus*

A gyermekvédelem akkor kezdődik, amikor egyes problémákat úgy minősítenek, hogy megoldásuk nem bízható a családra. A fentebb kifejtettek szerint azok a helyzetek tartoznak a veszélyeztetettséghez, melyeket a társadalom úgy minősít, hogy nem tartoznak a normális problémák közé, és rendezésükhöz állami kontroll, egyben a család autonómiájának korlátozása szükséges. A veszélyeztetettséggé minősítésnek egyik, de önmagában nem elégséges oka az, hogy a helyzet ártalmas a gyermek számára. (Megjegyzendő, hogy a helyzet ártalmassága is nagyjából társadalmi értékelés kérdése.) A veszélyeztetettséggé válás további, elengedhetetlen előfeltétele az, hogy a szülők és a problémahelyzet között a gyermekvédelmi beavatkozáshoz szükséges viszony álljon fenn. Ez a viszony tartalmazhat objektív elemeket is (pl. a szülő szándékos cselekménye miatt alakult ki a helyzet), döntő eleme azonban az, hogy a társadalom hogyan minősíti a viszonyt. A viszony értékelésének társadalmi szempontjai koronként változhatnak (pl. morális hiba, deviancia, kockázat).

A „gyermekvédelemre tartozóság” a helyzeteknek nem megváltoztathatatlan tulajdonsága, pontosabban minősítése. Az, hogy miféle helyzetek válnak „kivételessé”, és hogy mi a teendő a „normális” illetve a „kivételes” problémákkal, számos körülménytől függ. Néhány ezek közül:

- a család autonómiájára, az állam hatalmának terjedelmére vonatkozó felfogások módosulása (pl. a jogállamiság erősödése, az etatista tendenciák korlátozása);
- a szülő és a gyermek közötti viszonyra vonatkozó felfogások módosulása (pl. a gyermek emancipációja);
- az adott probléma-típus megítélésének változása (pl. devianciából betegséggé);
- a „normális” problémák kezelését szolgáló eszközök bővülése (pl. terápiás módszerek elterjedése);
- a „kivételes” problémákat kezelő rendszer változásai (pl. a preventív szemlélet terjedése, különböző súlyú problémákra különböző megoldások kifejlesztése stb.).

Itt meg kell említeni a veszélyeztetettség súlyosságának kérdését. A gyermekvédelem hazai jogi szabályozásában és gyakorlatában is vannak törekvések arra, hogy a veszélyeztetettséget annak „súlyossága” szerint értékeljék. A magyar hivatalos veszélyeztetettség-fogalom a gyermek különféle irányú fejlődésének zavarát tekinti veszélyeztetettségnek, amit a szakmai diskurzus is átvesz. Ebből logikusan arra lehetne következtetni, hogy a gyermekvédelmi szakemberek szakértői a fejlődési kérdéseknek, és hogy minden veszélyeztetettség-gyanús esetben pontos értékelést készítenek arról, hogy a gyermek fejlődésének melyik területe mennyiben károsodott. Ilyesmirel azonban szó

sincs, a szakemberek csak a „hétköznapi bölcsesség” alapján mérlegelik, hogy a helyzet ártalmas lehet-e a gyermeknek. A „súlyos”-nak ítélt veszélyeztetettség lehet súlyos a következmények miatt, de az is lehet, hogy a szülő negatívan értékelt szerepe miatt az.

A társadalomban megváltozhatnak azok a feltételek, melyek a problémák valamely csoportjának gyermekvédelmi problémaként való kezelését indokolták, ezért sor kerülhet a gyermekvédelmi megoldások helyett más – például gyermekjóléti jellegű – megoldások alkalmazására. (Ez a helyzet a magyar gyermekjóléti szolgálatok esetében is.) Az állami kontrollnak (amint Foucault nézeteiből megismerhettük) létrejöttek olyan eszközei, melyek tudományos köntösben jelennek meg, leplezik kontroll-funkciójukat, és azt a látszatot keltik, hogy kizárólag a kliens érdekében működnek. Ebből következőleg a gyermekvédelem nem-hatósági típusú megoldásai is eszközül szolgálnak a lakosság meghatározott csoportjai felett gyakorolt állami kontroll számára. Éppen azért kerülhet sor egyes helyzetek átsorolására a „kivételes”-ből a „normális” problémák körébe, mert a társadalom számára a kontroll új technikái is kellő garanciát jelentenek az eredményességre. Az új kontroll-technikák is keresztülhatolnak a család autonómiájának burkán, ezt azonban lágyabb módszerekkel, kevésbé láthatóan teszik.

5. A veszélyeztetettség társadalmi konstruálására vonatkozó modell összefoglalása

A veszélyeztetettség társadalmi konstruálásával kapcsolatos megállapítások a következők szerint foglalhatók össze:

a) A veszélyeztetettség kifejezés olyan helyzetekre utal, melyek a gyermekvédelmi beavatkozás tárgyát képezik. A veszélyeztetettséggé minősítésnek egyik, de önmagában nem elégséges oka az, hogy a helyzet – objektíve létező tulajdonságainál fogva – ártalmas a gyermek számára. A problémák a létező gyermekvédelmi rendszer feladataira tekintettel kapják meg azt a minősítést, hogy indokolt a gyermekvédelmi beavatkozás.

b) A problémáknak a gyermekvédelemhez sorolása elsősorban a közpolitikai folyamat során dől el. Ezt a folyamatot sajátos racionalitás jellemzi, az egyéb faktorok csak ennek szűrőjén keresztül hatnak a probléma minősítésére. A problémáknak a gyermekvédelemhez sorolásában szerepe van a gyermekvédelmi szakembereknek és a laikus társadalom tagjainak is.

c) A veszélyeztetettséggé minősítés döntő fontosságú kritériuma a „gyermekvédelmi háromszög” viszonyrendszere (azaz a gyermek, a szülők és az állam közötti viszony). Azok a helyzetek tartoznak a veszélyeztetettséghez, melyeket a társadalom úgy minősít, hogy nem tartoznak a normális problémák közé, és rendezésükhöz állami kontroll, egyben pedig a család autonómiájának korlátozása szükséges.

d) Az a gyermek–szülő–állam viszony konkrét konstellációján múlik, hogy sor kerül-e közösségi cselekvésre, illetve hogy milyen típusú

közcselekvést alkalmaznak. Az alaphelyzet az, hogy a szülők és gyermekeik a család autonómiájának „burkán” belül helyezkednek el, melyben a család maga szervezi életét. Ha a társadalom „kivételesnek” minősíti a gyermek problémáját, akkor a problémát kezelő megoldások keresztülhatolnak a családi burkon és közvetlenül a gyermekekre irányulnak. Ilyenkor a „kivételes” problémát összefüggésbe hozzák a szülő felróható magatartásával, devianciájával, vagy egyszerűen úgy tekintik, hogy a szülő nem jelent kellő garanciát a kockázat kezelésére.

e) A helyzetek „gyermekvédelemre tartozóságának” kritériumait a kialakított társadalmi konstrukció (a veszélyeztetettség-konstrukció) tartalmazza. A konstrukció utal a helyzetek objektív jellemzőire (pl. a cselekvés vagy az ártalom típusára), valamint – explicit vagy implicit módon – a szülőknek a problémához fűződő viszonyára. A veszélyeztetettség-konstrukció végső soron azt fejezi ki, hogy valamely problémahelyzet kezelése nem bízható a szülőre, hanem szükség van olyan közcselekvésre, amely a család autonómiáját korlátozva szervezi a probléma megoldását.

Irodalomjegyzék

- Agathonos-Georgopoulou, H. (1998): Future outlook for child protection policies in Europe. *Child Abuse & Neglect*, 22. (4.) 239–247.
- Ágh A. (1994): Közpolitika. (In: *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Szerk. Gyurgyák J.) Századvég, Budapest, 81–122.
- Armstrong, E. M. (1998): Diagnosing moral disorder: the discovery and evolution of fetal alcohol syndrome. *Social Science in Medicine* 47. (12.) 1025–2042.
- Balogh I.–Karácsóny A. (1995): Konstruktívizmus a német társadalomelméletben. *Elméleti Szociológia*, No. 1.
- Beck, U. (1992): *Risk society: Towards a new modernity*. Sage, London
- Bessant, J. (2001): From sociology of deviance to sociology of risk. *Youth homelessness and the problem of empiricism*. *Journal of Criminal Justice*, (29.) 31–43.
- Brown, T. (2000): AIDS, risk and social governance. *Social Science & Medicine* (50.) 1273–1284.
- Christie, A.–H. Mitler (1999): Partnership and core groups in the risk society. *Child and Family Social Work* (4.) 231–240.
- Csepeli Gy. (1987): Alfred Schütz és a tudásszociológia. In: Csepeli Gy.–Papp Zs.–Pókol B.: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat, Budapest, 11–50.
- Davis, P. W. (1991): Stranger intervention into child punishment in public places. *Social Problems*; 38 (2) 227–246.
- Donzelot, J. (1980): *The policing of families*. London, Hutchinson
- Ericsson, K. (2000): Social control and emancipation ambiguities in child welfare. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention* (1.) 16–26.
- Ferguson, H. (1997): Protecting children in new times: child protection and the risk society. *Child and Family Social Work*, (2.) 221–234.
- Fuller, R. C.–Myers, R. D. (1941): The natural history of a social problem. 6 (6) 318–328.
- Harding, L. M. F. (1991): The Children Act 1989 in context: Four perspectives in child care law and policy. *Journal of Social Welfare and Family Law*; (3.) 179–193.

- Houston, S.-H. Griffiths (2000): Reflections on risk in child protection: is it time for a shift in paradigms? *Child and Family Social Work*, (5.) 1–10.
- Kelley, P.-S. Hood-B. Mayall (1998): Children, parents and risk. *Health and Social Care in the Community* 6. (1.) 16–24.
- Kerecsi K. (1995): *A védtelen gyermek. (Erőszak és elhanyagolás a családban)* KJK, Budapest
- Krugman, R. D. (1998): Keynote Address: It's time to broaden the agenda. *Child Abuse and Neglect*. 22 (6) 475–479.
- Lantz, P.M.-K. M. Booth (1998) The social construction of the breast cancer epidemic. *Social Science in Medicine* Vol. 46. (7.) 907–918.
- May, C. (2001): Pathology, identity and the social construction of alcohol dependence. *Sociology – The Journal of the British Sociological Association*. 35. (2.) 385–401.
- Parton, N. (1985): *The Politics of Child Abuse*. New York, NY, St. Martin's Press
- Parton, N. (1998): Risk, advanced liberalism and child welfare: The need to rediscover uncertainty and ambiguity. *British Journal of Social Work*; 28 (1) 5–27.
- Parton, N.; P. O'Byrne (2000): What do we mean by constructive social work? *Critical Social Work*, 1. 2. Fall
- Rossol, J. (2001.): The medicalization of deviance as an interactive achievement: The construction of compulsive gambling. *Symbolic Interaction*, 24. (3.) 305–341.